

УДК:631.52, 633.31.

БЕДА НАВДОРЛИГИ ВА ҲОСИЛДОРЛИГИНИ НАВНИНГ ШЎРГА ЧИДАМЛИЛИГИ ВА НОТИПИКЛИГИ БЎЙИЧА ЧИҚИТГА ЧИҚАРИШ БИЛАН ЯХЧИЛАШ УСЛУБИ

Бердикеев Б.Б

Илмий котиб;

Турганбаев А.К

лаборатория мудири;

Атаниязов А.С

лаборатория мудири;

Бердикеев Д.Б

мустақил изланувчи.

Қорақалпоғистон деҳқончилик илмий тадқиқот институти.

Ўзбекистон, Қорақалпоғистон Республикаси, Чимбой тумани. ҚҚДИТИ.

Аннотация: Қорақалпоғистонда беда навлари наводорлиги ва уругининг ҳосилдорлиги кўплаб омилларнинг таъсири натижасида, айниқса тупроқнинг шўрланиши ва қуруқ ҳаво туфайли ўзгариб туради.

Калит сўзлар: Беда, “Қорақалпоқ-15” нави, уруглик кучатзори, наводорлик, нотипик оилалар, чиқитга чиқариш, ҳосилдорлик.

Орол бўйи худудида суғориладиган катта экин майдонларидаги кучли шўрланиш сабабидан тупроқнинг мелиоратив ҳолатининг пасайиши, шўр ювишга сув захираларининг камайиши, худудтаги қишлоқ хўжалиги экинлари турлари ва навлари ҳосилдорлигига катта зарар етказди.

Худудтаги экстремал шароитда сунги йилларда кузатилаётган сув танқислигини юмшатиш, чорва молларини тўйимли, ширали озуқа билан таъминлаш билан бир қаторда тупроқ унумдорлигини ошириш, деҳқончиликдаги асосий муаммолардан биридир. Бу мақсадга эришишда албатта беда экинининг ўрни бекиёсдир. Беда тупроқ ўнимдорлигини, мелиоратив ва фитосанитар ҳолатини яхшилашда аҳамиятли бўлиб,

чорвачилик соҳасида энг муҳим, тўйимли озуқа экинларидан бири ҳисобланади. Ер унумдорлигини оширишда беданинг ўрни бекиёс. Беданинг 2-3 йилгиси тупроқнинг 40 см қатламида ҳар гектарда 600-800 кг биологик модда, 30-35 тонна илдиз қолдиғи тўплайди.

Дунё микёсида кўп йиллик ем-хашак экинлари ичида энг кўп тарқалгани бу бедадир. У 80 дан ортиқ давлатларда етиштирилади. Ўзбекистонда қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигидан олинган маълумотларга кўра беда экин майдони 200 минг га ни ташкил қилади, шундан 1750 га уруғлик бедадир.

Беда (*Medicago sativa*) витамин, оксилга бой ем-хашак экини ҳисобланади. Беда таркибида ҳазм бўладиган протеин бошқа ўтларга қараганда, энг кўп бўлиб, унинг 100 килограмм кўк массаси таркибида 21,7 озуқа бирлиги ва 4,1 килограмм ҳазм бўладиган протеин, 100 килограмм пичанда 45,3 озуқа бирлиги ва 10,3 килограмм ҳазм бўладиган протеин бор. Беда пичани таркибида 0,35-0,40% фосфор, 0,25-0,3% калций ва бошқа микроэлементлар бўлади. Беда озуқасининг ҳазм бўлиши 70-80% га етади.

Жаҳон фанида гетерозис жараёнидан фойдаланиш, гаплоидларни ишлаб чиқариш ва ўз-ўзидан мос келадиган беда линияларини яратиш бўйича тадқиқотлар давом этмоқда. Беда билан генетик тадқиқотнинг янги йўналиши хўжайралар ва тўқималар маданиятидан фойдаланган ҳолда соматик дурагайлаш бўйича илмий ишлардир. Иқтисодий ва қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган беда навларини яратиш мақсадида, анъанавий ва ноанъанавий усуллардан фойдаланиш талаб этилади [3].

Оммавий кўпайиш ва ишлаб чиқариш жараёнида навга хос бўлган қимматли иқтисодий ва биологик хусусиятлар аста-секин ёмонлашади, бунинг натижасида уруғларнинг наводорлиги, экиш сифати ва ҳосилдорлик хусусиятлари пасаяди. Шу муносабат билан уруғчиликнинг вазифаси туманлаштирилган навларни ишлаб чиқаришда етиштирилган барча уруғларнинг наводорлиги ва маҳсулдор хусусиятларини сақлаб қолиш зарур [4].

Беданинг серҳосил, шўрга ва қурғоқчиликга чидамли, юқори озуқа бирлигига эга кўк масса, сифатли уруғлик берадиган навлари Қорақалпоғистонда 1960-1990 йиллари яратилган. Беданинг маҳаллий “Қорақалпоқ-1” ва “Қорақалпоқ-15” навлари серҳосил бўлиб, 1 гектардан 150-200 центнер пичан ва 400-600 центнер яшил масса, 3,5-4,0 центнер уруғлик ҳосили беради. Шунинг учун маҳаллий беда навлари экин майдонларини кенгайтириш, ҳосилдорлигини ошириш, экспортбоб беда уруғини етиштиришни йўлга қуйиш ҳозирги даврда аҳамиятга эга масаладур.

Лекин сўнги йиллари, Орол бўйи ҳудуднинг тупроқ-иқлим шароитининг ўзгариши, экин майдонларининг шўрланиши, ҳар йилги такрорланаётган сув танқислиги ва навнинг уруғчилиги тизимли туғри ташкил этилмаганлиги сабабли маҳаллий беда навларининг экин майдонлари, навларнинг наводорлиги ва ҳосилдорлигининг камайиши кузатилмоқда.

Тадқиқот мақсади: Орол бўйи шароитида беданинг “Қорақалпоқ-15” навининг наводорлигини яхшилаш ва бирламчи уруғчилигини ташкил этиш ҳисобланади.

Беданинг “Қорақалпоқ-15” навининг навдорлигини яхшилаш ва бирламчи уруғчилиги бўйича тадқиқот ишлари “Беда етиштириш бўйича қўлланма” [1], “Дала тажрибаларини ўтказиш услублари” [2] қўлланмалари асосида олиб борилди.

Тадқиқот даласида беданинг вегетация даврида уруғлик кўчатзорида 85 та оилада морфологик белгилари ва фенологик ривожланиши, хўжалик қиматли хусусиятлари бўйича кузатувлар ва таҳлиллар олиб борилди.

Беданинг уруғлик кўчатзорида дала кўриклари икки маротаба ўтказилди. Жумладан: биринчи дала кўриги оилаларда 1 - ўримгача беда гуллаши даврида ва иккинчи дала кўриги 2 - ўримгача беда гуллаши даврида ўтказилди. Дала кўригида навнинг навдорлигини яхшилаш учун асосий итибор оилаларнинг навга хослигига (типиклигига) қаратилди.

Шунингдек, оилалардаги ўсимликларнинг касалланиши, заракунандалар билан зарарланиши, ривожланиш даражаси бўйича баҳоланди ва чиқитга чиқарилди.

Беданинг “Қорақалпоқ-15” навини уруғлик кўчатзоридаги
дала кўриклари натижалари (жами 85 та оила).

№	Яроксизга чиқарилган сабаблари	1 - дала кўриги		2 - дала кўриги		Жами яроксизга чиқарилди			
		Жами яроксизга чиқарилди, дона		Жами яроксизга чиқарилди, дона		Оналар сони, дона	Улардан ўсимликлар сони, дона	Яроксизга чиқарилмаган оналардаги ўсимликлар сони, дона	Яроксизга чиқарилган жами ўсимликлар сони, дона
		онлар	Яроксизга чиқарилмаган оналардаги ўсимликлар сони	онлар	Яроксизга чиқарилмаган оналардаги ўсимликлар				
1	Нотипиклиги	6	520	-	363	6	1925	883	2808
2	Касалланганлиги	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Зараркунандалар билан зарарланган	-	645	2	361	2	600	1006	1606
4	Сийраклиги бўйича	9	-	-	-	9	2555	-	2555
5	Чанқаб қолганлиги бўйича	-	-	4	-	4	1208	-	1208
6	Ривожланиши бўйича	-	312	11	494	11	8223	806	9029
	Жами	15	1477	17	1218	32	14511	2695	17106

Тажрибада ўтказилган 1 чи ва 2 чи дала кўриклари натижасида уруғлик кўчатзоридаги 85 та оиладан 6 та оила, нотипиклиги бўйича, 9 та оила пайкалдаги туп сийраклиги бўйича, 2 та оила зараркунандалар билан зарарланганлиги сабабли, 4 оила чанқаб қолганлиги сабабли ва 11 та оила ривожланиши пастлиги бўйича чиқитга чиқарилди. Жами иккита дала кўриклари бўйича уруғлик кўчатзоридан 85 та оиладан жами 32 оила ва улардаги жами 14511 дона ўсимликлар, чиқитга чиқарилмаган 53 та оилани куриқдан ўтказиш натижасида нотипик, зараркунандалар билан зарарланган, ривожланишдан ортга қолганлиги сабабли 2695 та ўсимликлар, жами кучатзор бўйича 2 дала куриқлари натижасида 17106 та ўсимлик чиқитга чиқарилди. Дала кўриклари натижасида уруғлик тайёрлаш учун навдорлиги яхшиланган 53 та оила танлаб олинди.

Дала кўриклари натижасида нотипиклиги бўйича чиқитга чиқарилган оилалар, беда гуллаши бошланиши даврида тўлиқ ўриб олинди. Чиқитга чиқарилмаган оилалардаги чиқитга чиқарилган ўсимликлар пайкаллардан ўриб олинди. Тадқиқот бўйича 2 маротаба дала кўриклари бўйича чиқитга чиқарилмаган оилалар нотипик,

зараркунандалар билан зарарланган ва ривожланиши паст бўлган ўсимликлардан тозаланиши натижасида навнинг наводорлигининг 100% га яхшиланишига эришилди.

Хулоса: Қорақалпоғистонда беда навлари наводорлиги ва уруғининг ҳосилдорлиги кўплаб омилларнинг таъсири натижасида, айниқса тупроқнинг шўрланиши ва курук ҳаво туфайли ўзгариб туради. Беда навларининг ҳосилдорлиги ҳар бир майдон учун ўсимликлар сонига, тупдаги пояларга, поядаги шохларга, шохлардаги барглар ва мева органларига боғлиқ.

Беда уруғлик экинларида, ем-хашакдан фарқли ўлароқ, ўсимликларнинг нормал ривожланиши, яхши озиклантириш ва парваришlash, чанглатувчи ҳашаротлар беданинг гуллаш пайтида экин қатор орасига эркин киришини таъминлайдиган бўлиши зарур.

Беданинг “Қорақалпоқ-15” навининг наводорлиги икки маротаба дала кўрикларини ўтказиб, навга хос бўлмаган, касалланган, зараркунандалар билан зарарланган оила ва ўсимликларни чиқитга чиқариш усули билан 100% га яхшиланишига эришилди.

Беданинг “Қорақалпоқ-15” навидан дала куриклари натижасида наводорлиги яхчиланиши сабабидан якка ва оммавий танлов усули билан оилалардан 3,0-3,5 ц/га юқори авлодли беда уруғлиги ҳосили етиштирилди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Беда етиштириш бўйича қўлланма. Тошкент. 2019.
2. “Дала тажрибаларини ўтказиш услублари” Тошкент. 1976 й.
3. Ли А., Абдужаббаров О. Производство семян люцерны в Республике Узбекистан. //AGRO ILM. Ташкент. 2017. №2. -с.48-49.
4. Косолапов, А.М., Трофимова И.А., Яковлева Е.П. Многофункциональное кормопроизводство России. //Кормопроизводство. 2011. №10. -с.3-5.